

«Stambuldan Orta Aziýa syýahat» kitabynyň awtory Mehmet Emin begiň başdan geçirenleri

Category: Kitapcy, Romanlar, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

"Stambuldan Orta Aziýa syýahat" kitabynyň awtory Mehmet Emin begiň başdan geçirenleri ASYA-YI VUSTA SEYYAHI KURENA MEHMET EMİN BEYİN HİKÂYESİ

Orta Asya'ya yaptığı bir yolculuğun önce "Tercüman-ı Hakikat"teki tefrikası, daha sonra da kitabıyla dikkati çeken Mehmet Emin Bey, sadece bu eserinden dolayı değil, aynı zamanda şahsiyeti itibariyle de mühim bir isimdir ve asgarî bir ölçüde bile tanınmamaktadır. Hâlbuki İstanbul'dan Asya'ya doğru seyahat eden ilk seyyahımız olarak, tartışmasız bir şekilde, tarihimizde yerini almış bulunmaktadır. Üstelik bu seyahatnâmesi son senelerde büyük bir alakaya mazhar olmuş ve kısa denebilecek bir müddet içinde üç defa basılmıştır.

1-Ailesi, Doğumu, Evliliği ve İrtihali: Mehmet Emin Bey, Darugazade namında bir ailenin çocuğu olarak 1271 hicri (1270 mali) senesinde (24 Haziran 1854-13 Mart 1855). Dağıstan'da, Osmanlı kayıtlarında Nahve, bir diğer ismi Nuha olan Şeki'de dünyaya geldi.[1] Babasının kendisine verdiği isim Mehmet Ali idi. Ancak Saraya alındığı zaman Mehmet Emin ismi verildi ve bu isimle kayıtlara geçti. Dedesi Daruga Ahmet; babası Avrupa, bilhassa Marsilya ile ticaret yapan ipekböceği tüccarı Abdürrahim Efendi, annesinin adı Dostu Hanım'dır.[2]

Mehmet Emin Efendi üç defa evlendi. İlk eşi kendisinden on bir yaş büyüktü. Bu hanımından bir çocuğu yoktu. İkinci hanımı Meryem Münire'den oğlu Ahmet Sait DARGA (25 Nisan 1899-1963), üçüncü hanımı Zihniye'den Fatma Hayriye (Kerimzade, 1905-13

Ocak 1985) isminde bir kızı olmuştur.[3] Ayrıca süvari paşası Hasan Behçet isminde bir kardeşi vardı. Yine Acıbadem'deki köşkünün etrafına sonradan yaptırdığı köşklere kız kardeşlerini de yerleştirmişti.[4] Mehmet Emin Bey, 16 Eylül 1925'de Kadıköy, Osmaniye mahallesi, Nişantaşı caddesi numara 14'de bulunan köşküde hayata veda itti.[5]

2-Tahsil hayatı: Mehmet Emin'in tahsil hayatı doğduğu yerde, Nahve'de başladı ve iptidai mektebinde ilk tahsilini yaptı. İfade edildiğine göre babası onu on-on bir yaşında iken, şirketinin Marsilya'daki işlerine bakan yeğeni Selim Efendi'nin yanını götürdü ve bir Cizvit mektebine kaydını yaptırdı.[6] Burada bir Fransız ailesinin yanında iken bir sene sonra Selim Efendi'nin ölüm üzerine yalnız kaldı. Aile kendisini himayesine aldı ve ona Emil Ali ismini verdi. Bu arada babası da dört-beş sene kadar, bilinmeyen bir sebepten dolayı, Marsilya'ya gelemedi. Muhtemelen on altı yaşında babasıyla İstanbul'a dönen Mehmet Emin, kendi verdiği bilgiye göre Galatasaray Sultanisi'ne girdi ve beşinci sınıfa kadar okudu; iki sene de Hukuk Mektebi'ne devam ettikten sonra ayrıldı.[7] Kendisi askerliğe meraklı olmasına rağmen, sıhhi sebeplerle bu mümkün olmadı ve çok az bir müddet de katiplik yaptıktan sonra, tabibin asabi rahatsızlığının devası olarak seyahati tavsiye etmesi üzerine 4-14 Nisan 1877'de İstanbul'dan Orta Asya'ya doğru seyahatine başladı. Bilindiği kadarıyla bu bir Osmanlı Türkü'nün, kayıtlara geçmiş ilk Asya seyahatiydi.[8]

Mehmet Emin Bey çok iyi derecede Fransızca biliyordu. Yazdığı kitaba bakılırsa Farsçayı da iyi bildiği anlaşıyor. Başka dilleri de bildiği ifade edilmekte ise de bu bilgi kayıtlara geçmemiştir.[9] Emeklilik devresinde İsviçre'de tıp tahsilinde bulunan ve bir ara hastalanan oğlu Ahmet Sait'in yanına gitmişti(1918).[10]

Mehmet Emin Bey, 16 Eylül 1925'de İstanbul'da hayata veda etti ve Karacaahmet kabristanına tevdi olundu.[11]

3-Meslek hayatı: Mehmet Emin Beyin memuriyet hayatı önce 93 Harbi'ni takiben İstanbul'da kurulan İskan-ı Muhacirin şubesinde (19 Haziran 1878-13 Mart 1879) ve kendisine yeni verilen Mehmet Emin ismiyle başladı. İlk olarak bu seyahatinin "Tercüman-ı Hakikat"teki tefrikasının Maarif Nazırı Münif Paşa'nın dikkatini çekmesi üzerine nezarete bağlı Telif ve Tercüme Heyeti'de katipliğe tayin edildi. Burada pek fazla çalışmadan (29 Eylül 1279-1Mart 1880), kitap hâlinde de basılan seyahatnâme'yi okuyan Sultan Abdülhamid'in iradesiyle Yıldız'daki kitabi-i şehriyari memuriyetine nakli yapıldı (2 mart 1880).[12]

Mehmet Emin Bey 6 Eylül 1882'de Sultan'ın en yakın ve mutemet çevresine, yani kurena meyanına dâhil edilen Mehmet Emin Bey, tam yirmi yedi sene, Sultan Abdülhamid'in nezdinde zor ve hassas şartlarda bu vazifesini ifaya muvaffak oldu. Sultan "Mabeynci Emin Bey'i de severdi ve akıllı ve anlayışlıdır" derdi.[13] II. Meşrutiyet'in ilânını takiben Serkurena Hacı Ali Paşa'nın tekaüde ayrılması ve yerine Karin-i sani Nuri Paşa'nın geçirilmesi üzerine kendi de karin-i sanilik makamına getirildi (12 Ağustos 1908) [14] 31 Mart Vak'a'sını takiben önce açığa çıkarılan (27Nisan 1909) ve daha sonra tekaüde ayrılan Mehmet Emin Bey sadece mesleğinden değil, aynı zamanda uzun bir müddet kader birliği ettiği, Sultan'dan da ayrılmış ve kendisini bir daha görememişti. Kendisini yakinen tanıdığı ve itimat ettiği anlaşılan Sultan Vahdettin zamanında Hazine-i Hassa-i Şahane Müdiriyet-i Umumiliğine ve aynı zamanda bu müdürlüğün heyet-i idare riyasetine tayin olundu (17 Nisan 1920-25 Şubat 1922).[15]

Mehmet Emin Bey memuriyet hayatı boyunca birçok rütbe, nişan ve madalyaya lâıyk görülmüştür. Uhdesine sırasıyla rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi (8Eylül 1882), saniye sınıf-ı mütemayizi (2 Şubat 1883), ula sınıf-ı sanisi (3Temmuz 1883), ula sınıfı evveli (10 Ağustos 1886) ve nihayet rütbe-i bala (21 kasım 1892) tevcih buyurulmuştur.

Aynı şekilde dördüncü rütbeden Mecidi (7 Kasım 1880), yine

aynı rütbeden Osmani (2 Kasım 1882), üçüncü rütbeden Osmani (22 Eylül 1883) ve Mecidi (17 Mart 1884), ikinci rütbeden Mecidi (11 Kasım 1884) ve Osmani (30 Mayıs 1889), birinci rütbeden Mecidi (31 Aralık 1902) ve Osmani (Aralık 1904) ve nihayet Murassa Osmani nişanına lââyık görülmüştür. Bu arada hanımına da ikinci dereceden Şevkat nişanı (21 Nisan 1889) verilmiştir.

Mehmet Emin Beye verilen madalyalar da uzun bir cedvel teşkil etmektedir: Gümüş (12 Ekim 1883), altın İmtiyaz (31 Ağustos 1885), İftihar (23 Ağustos 1886), gümüş Liyakat (4 Temmuz 1891) İane sergisi (16 Temmuz 1894) ve Hamiyet-i Vataniye (17 mart 1897). Diğer taraftan kendisine Almanya ikinci (1890) ve daha sonra birinci rütbeden Couronne de Prusse (1890), İtalya birinci rütbeden Couronne de l'italy (1891) ve ikinci rütbeden Saint Lazarre (1895) ve ikinci rütbeden Saint Muril (23 aralık 1904), Rusya birinci rütbeden Saint Sanislas (22 şubat 1892) Sırbistan birinci dereceden Takov (15 Temmuz 1888) ve yine aynı rütbeden Saint Sava (1894), İsveç ikinci rütbeden Kevkeb-i şimali (1885), karadağ Birinci rütbeden Danilo (1888), Belçika ikinci rütbeden Leopold (1894), Fransa üçüncü rütbeden Legion d'Honneur (1886), Bulgaristan birinci rütbeden Christ (1897), Siyam ikinci rütbeden Surborno (1892) Romanya birinci rütbeden Couronne de Rumanie (1897), İran birinci rütbeden Şir ü Hurşit (1897) ve Habeşistan birinci rütbeden Süleyman nişanı (1889) nişanı vermiştir.[16]

4-Mehmet Emin Bey'in Şahsiyeti: Hemen ifade etmek gerekir ki Mehmet Emin Bey Yıldız'da, Mabeyn dairesinin en temiz simalarından biriydi. Diğer taraftan kendisini yakinen tanıyan Halit Ziya'nın "O bir ilim adamıydı"sözü de ilminin şahitlerinden sadece biridir.[17] Esasen "Saray'a intisap etmesi, ancak zeka ve irfanı sayesinde" mümkün olmuştu. "Ne jurnalcilik etmiş ve ne de irtikap ve irtişada bulunmuştur. Yalnız, kuvvetli Fransızcasıyla Sultan Hamid'e romanlar" tercüme etmişti.[18] Mabeyncilerin en malûmatlısı olup erbab-ı kalemdendi. Selamlık esnasında selâm-ı şâhâne tebliğine hep o

memur ediliyordu. Bu bakımdan sefirlerle ve diğer ecnebilerle münasebetleri iyiydi.[19] Diğer taraftan Yıldız'da Mehmet Arif ve Besim Bey ile beraber gece nöbetlerine kalan kurenadan biriydi ve bu kendisine karşı beslenen derin itimadın başka bir deliliydi.[20] Geceleri, Gidiş Müdürü Mahmud Efendi'den sonra uyuyuncaya kadar, perde arkasında, sarayda tercüme edilmiş zabıta romanlarını veya seyahatnâmeleri Sultan Abdülhamid'e okuyan birkaç kişiden biriydi.[21] "Temiz bir el olduğu" seneler sonra bile ifade edilmekteydi. Sarayda bir itidal unsuru ve vatandaşlarla Yıldız arasında bir arabulucuydu. İstidalar ona gönderilir, müşküller önce ona iletilirdi. Beşeri münasebetlerde kâmil bir insandı ve samimi bir açıklıkla ve dürüstlükle davranıyordu.[22] II. Meşrutiyet'in ilânından sonra da yeni ahvalin inceliklerini çabuk kavramış ve Abdülhamid'i devrin gereğine uyması ve siyasî yumuşamayı temin için her fırsatta Meclisi ziyarete teşvik etmiş ama bunu başaramamıştı.[23]

Mehmet Emin Bey Mabeyn'de sözü geçen biriydi. Yine bu sırada Kamil Paşa'nın kaleme aldığı "Nutm-u Hümayun" kendisi tarafından padişaha takdim olunmuş ve huzurda okunmuştu. Yine Paşa, Meclis'in küşad merasimine gitmeme niyeti bulunan padişaha bu durumda istifa edeceğini de onun vasıtasıyla duyurmuştu. Kurban Bayramı muayedesinin (30 Ocak 1909) Beşiktaş Sarayı'nda yapılması için istirhamda bulunanlar arasında o da vardı.[24]

Tüccar olan babası gibi ticaret sahasında da maharet sahibiydi ve ipek böceği yetiştiriyor ve bu sahanın ilk kitaplarından birini neşreliyordu. Aynı zamanda inşaat ve kereste işleriyle uğraşmıştı. Ahmet İhsan (Tokgöz) "Servet-i Fünun'da" basılan bir makalesinden dolayı Baba Tahir ve Dr. Mustafa Münif Paşa'nın bir jurnaliyle matbuat hayatına bir müddet mola vermek zorunda kalınca, teklifi üzerine, onun kereste fabrikasını idare etmişti. Bu sırada bir ortağı da mesai arkadaşı Kurena Mehmet Arif Bey idi. "Servet-i Fünun"u ikinci defa çıkarırken yine Emin Bey'in, bu arada Tahsin Paşa ile

sınıf arkadaşı Mabeynci Arif ve Ali Rıza beylerin de yardımını görmüştü.[25] Böyle bir şahsiyet olmasına rağmen kendisini de çekememişler ve muhtelif şekillerde Sultan Hamid'e jurnal etmişlerdir. Bir aralık hünkârla aralarında bir soğukluk hasıl olmuşsa da bunun Emin Beye bir zararı dokunmamıştır. Kısaca Sultan Hamid'in en az iltifatını gören kurenadan olduğu hükmü yanlıştır. Aksi takdirde tam yirmi yedi sene Yıldız'da kalması mümkün olmazdı. Nitekim bizzat II. Abdülhamid kendisine karşı duyduğu itimadının derecesini bir vesile ile ifade etmekten kaçınmamıştır.[26] Padişahın bazı para meselelerinde de kendisine tam bir itimat beslediği görülmektedir.[27]

Zaman zaman, herhangi bir vazife ile taşraya da gönderiliyordu. Tabiatıyla sultanın en fazla atıye ve ihsanına nail olanlardan biri de kendisiydi. sultanın ihsanıyla Kadıköy Nişantaşı'da, içinde yaşadığı ve göçtüğü, köşkü (1883) yaptırmıştı.[28] Bu meyanda bir başka mühim husus ise Meşrutiyet'in ilânından sonra bu kıdemli kurenanın aleyhinde bulunulmamış, aksine karin-i saniliğe getirilmesidir. 31 Mart Vak'a'sında asilerin tevkifini istedikleri şahıslar meyanında olmasına rağmen herhangi bir kötü muamele görmemiş ve "enkaz-ı istibdat" arasına dâhil edilmemiştir. Aksine bir kere daha terfi ettirilerek karin-i sanilik makamına getirilmiştir.[29] Bu arada Mütareke hengâmında Mehmet Emin Bey, her nasılsa ve ne sebebe mebni ise daha önce hiç yapmadığı bir şeyi yaparak siyaset sahasına atıldı ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne katıldı.[30]

5-Mehmet Emin Beyin eserleri:

Mehmet Emin beyin, ilk bakışta dikkati çekmese bile, tercüme ve telif yedi kitap üzerinde imzası bulunmaktadır ve küçümsenecek bir yazı hayatı da değildir. Aslında sadece seyahatnâmesi bile ismini yaşatmak için kâfidir.

1-İstanbul'dan Asya-yı Vustaya Seyahat

Mehmet Emin Bey hayata, âdeta, bir kitabın sayfaları arasından

çıkarak girmiştir. Asabi bir rahatsızlıktan dolayı kendisine seyahat tavsiye edilmesi üzerine, bilindiği kadarıyla, Orta Asya yollarına düşen ilk kişi olmuş ve 4-14 Nisan 1877 günlerinden birinde, Osmanlı–Rus Harbi başlamak üzere iken, İstanbul’dan bir Rus vapuru ile hareket ederek altıncı günü Poti limanına ayak basmıştı. Bu seyahatini üç ay zarfında tamamlayan Emin Bey’in aynı senenin 19 Haziranında İstanbul’da ilk memuriyetine başladığı anlaşılmaktadır.[31] Tercüman-ı Hakikat’te tefrika edilen seyahatnâmesi üzerine dikkati çekmiş, önce Maarif Nezaretine, sonra da Mabeyne kabül edilmiştir. Bu “seyahatnâme”de İstanbul’dan Hive’ye kadar olan yolculuğunu anlatır. Oradan Taşkend, Hokand, Kaşgar üzerinden Afganistan ve Hindistan’a geçer ve İstanbul’a döner. Ancak bu kısmın hikâyesini, ne yazık ki yazmamıştır.[32]

Mehmet Emin Bey bu seyahatini çok hoş ve akıcı bir üslupla anlatıyor ve gezdiği yerler hakkında çok kıymetli tarihî ve coğrafî bilgiler veriyor. İçtimaî âdetler, yolculuk şartları, avlanma ve kabilelerin birbirlerine yaptıkları baskın ve av usulleri, aile ve çadır hayatı ve günlük yaşayış, düğünler, Rusya’nın bölgede yayılması hakkında çok canlı bir üslup ve ifade ile kıymetli bilgiler zamanımıza bu kitap sayesinde gelmektedir.[33] Bu arada Hive’de ilk defa Orta Asya’da başlayan matbaacılık hakkında da kıymetli bilgiler vermiştir.[34] Diğer taraftan kendisinin “İttihad-ı İslâm” heyecanından da bahseder.[35]

Kitap önce Ahmet Midhat Efendi’nin Kırkambar matbaasında, yine onun Mukaddemesi (s. 2-25) ile (İstanbul, 1295 303 s.) basıldı. Kitap bu ilk basılışından bir asır sonra, Rıza Akdemir tarafından sadeleştirilip Kültür Bakanlığı tarafından basılınca (İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat, Ankara, 1986 157 s.; ikinci baskı: Ankara, 2000 143 s.) yeniden, hazırlayan sayesinde ve yazarı ile beraber gündeme geldi. Bu meyanda kitabın güzel bir çeviri yazısı da İsmail AKA (Önsöz s. 1-3), Cahit TELCİ ve Vehbi GÜNAY tarafından hazırlandı ve İzmir’de basıldı (1998 165 s. İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi) ise de

pek yayılmadı. Kitabın řu sırada hiçbir baskısının mevcudu bulunmamaktadır.

Bu vesile ile ifade etmek gerekir ki Mehmet Emin Bey sayesinde elde edilen bilgilerin henüz tam bir değeriendirilmesi yapılmamıştır. Bu arada İngiltere, Fransa ve İtalya'yı da gezdiğini de ifade eden yazarın bu seyahatlere dair bir kitap yazması vereceğı mukayese imkânı bakımından büyük kazanç olabilirdi.[36]

2-İpek Böcekleri:

Mehmet Emin Beyin, babası Abdürrahim Efendi'nin işi olan, ipek böceğı hakkında kitap (İstanbul, 1296 78 s. Kırkambar matbaası) yazacak kadar alâka duyduğu anlaşılıyor. Makul bir tahmin de bu kitabı, A. Midhat Efendi'nin teklifi üzerine yazmış olabileceğidir.[37]

3-Jules Verne Mütercimi Mehmet Emin Bey:

Mehmet Emin Bey, daha önce Bursa'da basılan bir tercüme hariç tutulursa,Türkiye'de veya daha doğru bir ifade ile, İstanbul'da basılan ilk Jules Verne kitaplarının mütercimidir[38] ve bu tarafıyla, Ahmet İhsan'a (Tokgöz) tekaddüm eder. Gerçekten daha önce de işaret edildiğı gibi tercüme ettiğı iki kitap Osmanlı ülkesinde ve tabiî İstanbul'da bulunan en büyük ve en mükemmel bir matbaada, Serkurena Osman Bey'in sahibi olduğı Matbaa-i Osmaniye' de "gayet nefis surette,çok iyi kağıtta çok iyi resimlerle basılmıştır. Çünkü bu tercümeler padişaha ve erkana takdim edilmek için yapılmıştı."

Tercüme edilen bu iki kitabın künyeleri şöyledir:

1-Merkez-i Arza Seyahat, İstanbul, 1302 416 s.

2-Beş Hafta Balon ile Seyahat, İstanbul, 1305 351 s.

4-Muallim-i Farisi:Mehmet Emin Bey'in sicilinde Farsça bildiğine dair herhangi bir kayıt görünmemektedir. Buna rağmen

bu lisanı da bildiği, yazdığı bu kitabından (Muallim-i Farisi, İstanbul, 1308 234 s. Mahmut Bey matbaası) anlaşılmaktadır.

5-Tarif-i Ümem: Yeryüzündeki insan toplulukları hakkında bilgi veren bir kitabıdır.(Tarif-i Ümem, İstanbul, 1308 68+2 s. Matbaa-i Osmaniye).

6-Musavver Tarif-i Hayvanat: Hayvanlar dünyasına dair bu kitabı Mehmet Emin Bey'in son eseridir. (İstanbul, 1310 71 s. Matbaa-i Osmaniye).

7-Sığır Beslemek Usûlü, İstanbul, 1306, 72 s. Matbaa-i Osmaniye, resimli. Kitabın muharrir ve mütercimi olarak gösterilmektedir.[39]

Netice itibariyle Mehmet Emin Bey'in, sadece kaleme aldığı bir "Seyahatnâme"siyle bile üzerinde durulması ve tanınması gereken bir şahsiyet olduğunu belirtmek gerekiyor. Bu itibarla, bu zamana kadar tanınmamış olması büyük bir kayıptır. Uzun bir müddet sonra kitabının yeniden alâka görmesi, kendisinin de bir "basübadelmevt"ine vesile olmuştur. Esasen bu biraz da bir hakkın gecikmiş bir teslimi sayılabilir. Diğer taraftan ünlü Jules VERNE'in ilk mütercimlerinden olması ve yine ipek böceği hakkında ilk kitaplardan birini yazması ve bunu yetiştirmesi de diğer hususiyetidir. Tabiî, her şeyden önce devrin şartları içinde Yıldız Sarayı ikliminde, başta sultan da olduğu hâlde, hemen herkes nazarında muteber ve temiz bir şahsiyet olarak kalması ve her türlü entrikadan uzak bulunmuş olması, her şeyden önce işaret edilmesi gereken bir husustur. Hatıralarını yazmamış bulunması ise tarihimiz bakımından telafisi imkânsız bir kayıp sayılmalıdır.[40] Ancak bu kıymetli seyahatnâme ve müellifine karşı yerine getirilecek en zevkli vazife kitabı asli metniyle ve güzel bir şekilde yeniden basmak olacaktır. Orta Asya Türk dünyasına teveccüh eden bu ilk nazarın hatırası bu alakâya lâyıktır.[41] Herhâlde Serkurena Mehmet Emin Bey sadece bu seyahatnâmesi ile değil, imzasını taşıyan diğer eserleri ile de dikkate değer bir şahsiyettir.[42]

[1] -Mehmet Emin Bey'in sicili Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Sicill-i Ahval Defteri'nde (Cilt.8 s.331) ve Hazine-i Hassa nazırlığı hariç diğer memuriyet kayıtları Sicill-i Defteri'nde (Cilt.163,s.325) Bir istida vererek bu defterleri görebildik. Bu 11 defter, her nedense, daha hizmete konulmamış, araştırmalara açılmamıştır. Bu iki sicilin çeviri yazısı kızı Fatma Hayriye'nin Emekli Sandığındaki dosyasında da. (M0.006882) bulunmaktadır. Başka mehazlardan alınan bilgilere ayrıca işaret edilmiştir.

[2] -Arkeoloji'nin Delikanlısı-Muhibbe Darga Kitabı (Söyleşi:Emine Çaykara) İstanbul, 2003 s. 43-44, 80. M. Darga, dedesinin doğum yerinin Şeki olduğunu söylüyor. M. Emin ise doğum yeri olarak, halk arasında dolaşan eski ismini söylüyor. Şeki, şimdi Azerbaycan'dadır.

[3] Bu bilgileri Emekli Sandığı arşivinde F.Hayriye Kerimzade'nin dosyasından (M0.006882) alınmıştır. Ancak M. Emin Bey'in ölümünden sonra dul maaşı için verilen 1 Teşrin-i sani 1341 tarihli dilekçe Meryem Münire imzasını taşımaktadır. Bu duruma göre üçüncü eş ikinci eşin nüfus kağıdını kullanmış olmalı veya kayıtlarda bir yanlışlık bulunmalıdır.

[4] E. Çaykara, age. 48.

[5] Emekli Sandığı Arşivi nu. M0. 006882.

[6] BOA, HH-SAD C. 8 s. 331; E. Çaykara, age. s. 43-44.

[7] M. Darga, dedesinin on-on bir yaşında Marsilya'ya götürüldüğünü ve yedi-sekiz sene kaldığını söylüyor. (s.44). İstanbul'daki tahsil hayatı hakkındaki bilgileri Sicili'nde (s.331) kendisi veriyor.

[8] Bu bilgiler sicilinde değil, Seyahatnâmesi'nde (İstanbul, 1295, s.167-168) veriliyor.

[9] E. Çaykara, age. 46-47.

[10] BOA-DH.EUM-SSM Dosya nu. 7 gömlek nu. 46.

[11] Mehmet Mermi Haskan, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, İstanbul, 2001, C. 2 s. 680.

[12] HH-SAD C. 8 s. 331; E. Çaykara, age. 45. M. Darga'nın saraya intisabında yirmi bir yaşında olduğunu söylemesi doğru

değildir. Asgari yirmi üç yaşında olmalıdır.

[13] Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, İstanbul, 1960 s. 40

[14] B0A. Y. MFV. Dosya nu. 313, gömlek nu. 14; İ. DH Dosya nu. 1468, gömlek nu. 321 B 27; Ali Cevad, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi (Haz.Faik Reşit Unat), Ankara, 1960 s. 166.

[15] HH-SAD C. 8 s. 331; Emekli Sandığı, dosya nu. M0.006882.

[16] Rütbe, nişan ve madalyaları sicilinde kayıtlıdır. Bunlara ilâveten ayrıca ismini çıkaramadığımız bir Fransız ziraat kurumundan da nişan verilmiştir. Rütbe ve nişanları için ayrıca bk: B0A. İ. DH. Dosya nu. 862, gömlek nu. 68990; Dosya nu. 877, gömlek nu .69372; 69973; Dosya nu, gömlek nu. 70736; Dosya nu. 896, gömlek nu.71252; Dosya nu. 910. gömlek nu. 72307; Dosya nu. 931. gömlek nu. 73786; Dosya nu. 998, gömlek nu. 78900; Dosya nu. 124, gömlek nu. 1322 L 17; Dosya nu. 1091, gömlek nu. 85599; dosya nu. 1131, gömlek nu. 88323; İ.HR. Dosya nu 324, gömlek nu. 20996.

[17] Kırk Yıl, C. 5, s. 13.

[18] Ziya Şakir, Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler, İstanbul, 1943, C. I, s. 248.

[19] Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, İstanbul, 1327, C. 2, s. 500.

[20] Nizamettin Delilbaşı, Hatıralarım, İstanbul, 1946, s. 8-9; Haluk Y. Şehsüvaroğlu, "Abdühamid'in Yıldız'daki Hususi Dairesi ve Oradaki Yaşayış Tarzı" Resimli Tarih Dergisi, Sayı 22 (Ekim 1951) s. 1008.

[21] Tahsin, Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931 s.15.

[22] Bu hususta örnekler için: B0A-Y.PRK-EŞA. Dosya nu. 14, gömlek nu. 64; Ebubekir Hazım Tepeyran, Hatıraları, İstanbul, 1944 s. 402; Abdülhak Hamid'in Hatıraları (Haz.İnci Enginün), İstanbul, 1994, s. 323; Sultan Abdülhamid'in Emin Bey vasıtasıyla Servet-i Fünun'u çıkaran Ahmet İhsan'a yardımı hakkında: A. İ. (Tokgöz), Matbuat Hatıralarım, İstanbul, 1930, C. I, s. 65-68.

[23] Ali Cevad, age. s. 43.

[24] Ali Cevad, age. s. 17-18, 25, 27-28, 35-36, 55.

[25] Ziya Şakir, age. s. 248; A. İhsan (Tokgöz), age.11-113, 116-121.

[26] Ziya Şakir, age. 248; Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal) Ankara, 1996, s. 64; M. Metin Hülagü (Haz), Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Beyin Hatıratı, İstanbul, 2003 s. 324.

[27] Bir vazife ile Bursa'ya gönderilmiş ve padişahın Alman Bankasıyla olan malî münasebetlerini tedvir etmişti: B0A.Y-PRK-SRH Dosya nu. 2, gömlek nu. 21; Y. PRK-HH. Dosya nu. 33, gömlek nu. 69.

[28] M.Emin Bey'e verilen bazı ihsanlar için: B0A-Y.PRK-HH. Dosya nu.16, gömlek nu. 19; Y. PRK-AZJ. Dosya nu. 22, gömlek nu. 89; Kendisi için Nişantaş'ında yapılan konağın plânı ve maliyeti için: Y. PRK-HH.

Dosya nu:10, gömlek nu. 51; Dosya nu.12, gömlek nu. 34; Bu köşkün Tunuslu Mahmut Paşa'nın yaptırdığı çok yüksek duvarlardan dolayı M. Emin Bey'in açtığı dava senelerce devam etmişti. Bunun için: Semih Mümtaz S., Tarihimizde Hayal olmuş Hakikatler, İstanbul, 1948 s. 83.

[29] Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1949 s. 34; "Enkaz-ı istibdadın" listesi için: Salname-i Servet-i Fünun-1326, s. 132-133.

[30] Fethî Tevetoğlu, Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, 1988, s. 66,77-78; Cengiz Dönmez, Millî Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Ankara, 1999, s.69, 75, 117. Tevetoğlu (s.77) Mehmet Emin Beyi de "İngilizlere yaranarak millet ve şahısları için fayda sağlayacaklarını sanan safdiller" arasında sayıyor.

[31] Bu seyahatin iki sene sürdüğü (E. Çaykara, age. s. 45) doğru değildir.

[32] M. Metin Hülagü, age. 234.

[33] Kitabın değerine ve seyahat edebiyatındaki yerine daha önce işaret edilmiştir: İsmail Habib (Sevük), Tanzimattan beri, İstanbul, 1942 C. I. s. 202; Orhan Şaik Gökyay, "Türkçede Gezi Kitapları", Türk Dili, sayı 258. (1 Mart 1973) s. 462; Mustafa Nihat Özön'ün seyahatnâmeden bahsetmemesi (Son Asır

Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1941 s. 325-327) şaşırtıcıdır.

[34] Seyahatnâmedeki bu bilgi (s.78) Hive'deki ilk matbaadan bahsetmektedir.

Geniş bilgi için: Almaz Ýazberdiyew (Çev. Ahmet Annaberdiyev), Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi, İstanbul, 2005 s.62-73: Bu kitapta, her nedense verilmeyen mühim bir mehz:T. E. Ernazarov-A. İ. Akbarov, İstorya Peçati Türkistana (1870-1925), Taşkent, 1976 287 s.

[35] M. Emin Bey'in bu heyecanı için: Seyahatnâme-1295, s.169.

[36] Ne yazık ki kendi hakkında pek az bilgi (Seyahatnâme, s. 167-16) veriyor.

[37] M.Emin Bey'in evinde uzun müddet ipek böceği yetiştirildiği anlaşıyor: E. Çaykara, age. 43.

[38] Geniş bilgi için: İsmail Habib (Sevük), Avrupa Edebiyatı ve Biz, İstanbul, 1941 C. II s. 243-246.

[39] Kitabhâne-i Cihan Esami-i Kütübü, İstanbul, 1318, s. 108.

[40] Mehmet Emin Bey'in iki fotoğrafı için: E.Çaykara, age. 42, 51.

[41] Emekli Sandığındaki çalışmalarımızda arşiv müdürü Mehmet Küpeli ve şeflerinden Hüseyin Aygün ile Ramiz Olgun'un kıymetli yardımlarına müteşekkirim.

[42] Bu yazının Fransızca tercümesi İSİS Yayınları tarafından hazırlanan Ali İhsan Bağış Armağanı'nda basılmaktadır. Taryhy makalalar